

RYBA A JEJÍ RYBÁŘ

Roman SUKAČ

Kdo chytí rybu, je rybář.
(Portugalské přísloví)
Pro K.H.

Abstrakt:

Príspevek pojednává o koncepci dvojího typu kvantity v českých substantivech. Na příkladu dvojslabičných a-kmenů, které jsou brány jako synchronní nederiváty, je představena koncepce paradigmatické kvantity. Při ní dochází ke střídání kvantity v klíčových pádech Nsg a Gpl. Na příkladu derivátů konatelských substantiv *-ař/ář* autor ukazuje derivativní kvantitu, jejíž distribuce se v derivátech pohybuje v rámci dvojslabičné, maximálně třímorové domény. Tento typ kvantity je v češtině paradigmaticky stálý.

Klíčová slova:

intonace, kvantita, paradigma, derivace, teorie optimality

Vlastní text:

1. Ryba

Praslovanské **ryba* se do standartní češtiny reflektuje jako tvar s krátkým kořenovým vokálem *ryba*, do slovenštiny také jako *ryba*. Stejně tak do polštiny, horní a dolní lužické srbštiny: *ryba*. V ruštině máme tvar se stálým přízvukem na kořenové slabice *рыба*, srbština a chorvatština reflektují tvar s krátkým klesavým přízvukem *riba*. Slovinština má sekundárně dlouhou intonaci v nekoncové slabice, tedy *ri̇ba*. Původní praslovanská intonace byla akutová na kořeni, a to ve všech tvarech paradigmatu **rẏba-ṙyby-ṙybě...*

Stejnou intonaci měly ovšem i dvojslabičné a-kmeny **gl̇ina*, **gṙiva*, **(j)̇ama*, **kṙava*, **l̇ipa*, **ṙana*, **sl̇ama*, **sl̇ava*, **ṡila*. Do výše uvedených slovanských jazyků se tyto tvary reflektují s krátkostí nebo vokalickou reflexí krátkosti (jako v polštině), např. slovensky *hlina*, *hriva*, *krava...*; pol. *glina*, *grzywa*, *krowa...*; srbsky-chorvatsky *gṙiva*, *kṙava*, *gnj̇ila...* Sekundární délku má slovinština: *gl̇ina*, *gṙiva*, *kṙava...*, v určitých tvarech (bývalých TORT skupinách) má délku také hornolužická srbština: *kṙowa*, *kl̇oda*, *sl̇oma* atd., proti dolnolužickosrbskému *krowa*, *kl̇oda* atd. Standartní čeština reflektuje tyto tvary jako dlouhé, tedy *hlina*, *hṙiva*, *j̇ama*, *kṙava*, *l̇ipa*, *ṙana*, *sl̇ama*, *sl̇ava*, *ṡila*. Problém ovšem je, že stejnou akutovou intonaci na kořeni měly také krátké české tvary *hnida*, *piha*, *niva*, *duha*. Jak tedy vysvětlit dvojí kvantitativní výsledky původní akutové intonace v Nsg dvojslabičných substantiv v češtině?

Podle dogmat klasické akcentologie je praslovanský akut reflektován ve dvojslabičných a-kmenech jako kořenová délka.¹ Tomu ovšem odporují výše uvedené krátké tvary *hnida*, *piha*, *pěna*, *hnida*, *niva*, *duha*, také *jikra*, *jiskra*, *řepa* a ovšem i *ryba*.. Očekávanou délku sice nacházíme v jihozápadočeských dialektech - *pína*, *plíva*, *slína*, *hňida*, *jískra*, *jíkra*, *douha* a *rejba*,² také v přechodovém pásu českomoravských dialektů - *pína*, *plíva*, *slína*, *kúpa*³, rovněž

¹ Klasická akcentologie je tzv. předstangovská akcentologie. Počítala s obecným fungováním Fortunatova-de Saussureova zákona ve slovanských jazycích a koncepcí metatonií ve slovanských jazycích. V českých a slovenských historických mluvniciích jsou výsledky klasické akcentologie stále dominantní a nereflktují současný stav výzkumu. Od klíčové publikace Stanga 1957 je baltoslovanská akcentologie radikálně přehodnocena, hlavně v pracích moskevské a holandské akcentologické školy.

²VORÁČ, J. *Česká nářečí jihozápadní I.*, Praha, 1957.

³ UTĚŠENÝ, S. *Nářečí přechodného pásu česko-moravského*. Praha, 1960. (dále Utěš.)

ve východočeských dialektech *kniha*, *slína*⁴. Pokud jde o kvantitu substantiva *řepa*, většina českých dialektů odráží tvar *řípa*.⁵

Jestliže srovnáme data se staročeským stavem, pozorujeme kvantitativní dublety tam, kde má standardní čeština krátkost: *čěsta/ciesta* (NED:39), *pěna/piena* (NED:40), *pleva/plěva* (NED:40), *ryba/rýba* (NED:39), *slina/slína* (NED:40), *kniha*, *múka*, *viežka*, *níva*, *ščíka* (Klaret)⁶.

Moravské dialekty mají ovšem za akut krátkost: *baba* (Mistř., Urč., Dol., Valaš., Nechv., SlavBuč.) *baňa* (Mistř., Urč., Valaš.), *blana* (Keleč., Dol., Valaš.), *březa* (Mistř., Karl., Dol., Valaš., Utěš.), *diňa* (Dol., SlavBuč.) /*dyňa* (Spál.), *draha* (Valaš., Nechv.), *hliva* (Keleč., Valaš.), *hlina* (Dol., Nechv.) / *hléna* (Urč.), *hruda* (Mistř., Karl., Dol., Valaš., Utěš.) /*hróda* (Urč.), *jama* (Karl., Nechv., Utěš.), *hřyva* (Keleč.) / *hřéva* (Urč.) *huba* (Keleč.), *klada* (Karl., Dol., Nechv., Utěš.) /*klada* (Valaš.), *kêta* (Urč.) /*kyta* (Valaš.), *koža* (Dol.), *krava* (Utěš.), *lêpa* (Urč.), *lipa* (Karl., Dol.), *misa* (Dol.), *para* (Mistř., Dol., Valaš.), *rana* (Urč., Karl., Dol., Valaš., SlavBuč., Utěš.), *siya* (Mistř.) / *syta* (Keleč.) /*sila* (Karl., Dol., Valaš., SlavBuč., Utěš.), *sliva* (Bart.Slov.383) /*slivy* (Valaš.) /*sléva* (Urč.), *smola* (Karl., Dol., Utěš.), *vrana* (Mistř., Urč., Karl., Dol., Valaš., Nechv., SlavBuč., Utěš.), *žaba* (Keleč., Mistř., Karl., Dol., Valaš., Nechv., SlavBuč., Utěš.), *žila* (Dol., Utěš.) /*žiya* (Mistř.) *žyta* (Keleč.) /*žêla* (Urč.), *žlaza* (Karl.)⁷.

Situace se dále zkomplikuje, pokud se podíváme na některé pádové tvary uvedených dvojslabičných a-kmenů. Zjistíme, že Nsg a Gpl, tedy pády s koncovou alternací vokál-nula, se liší kvantitou: *kráva-krav*, *hlína-hlín*, *slína-slín*, ačkoliv původně všechna tato slova s podobnou strukturou měla v praslovanštině stejnou intonaci tedy akutovou na kořeni, **kōrva-kōrvъ*, **glīna-glīnъ*, **slīna-slīnъ*. Stejný problém s disperzí kvantity je i v moravských dialektech - *krava-krav*, ale i *kráva-kráf*, ve slezských *krova-kruv* se starou reflexí délky v "u", a také ve slovenštině *krava-kráv*, *hlina-hlín*, *slína-slín* ale *sláva-sláv*. Pokud chceme tyto jevy vysvětlit, musíme se jednak vrátit k původnímu paradigmatickému zařazení těchto substantiv, jednak musíme tyto sledovat na dostatečném počtu dat.

Moderní baltoslovanská akcentologie od dob Stangových pracuje s akcentuačními paradigmaty.⁸ Všechny deriváty i nederiváty jsou v praslovanštině zařazeny do tří akcentuačních paradigmat - APa má stálý kořenový přízvuk a akutovou intonaci, APb má konstantní přízvuk na koncovce (původně přízvuk na kořeni, posunut Dybovým zákonem). APc je mobilní paradigma, v některých tvarech v anlautu cirkumflex, v jiných je přízvuk na koncovce. Obvyklý a tradovaný mýtus klasické akcentologie je ten, že čeština reflektuje akutovou intonaci jako délku. Proti tomu svědčí fakt, že v celé západní slovanštině, kde je nebo byla významotvorná kvantita, je akutová délka pouze v českých dialektech a v hornolužické srbštině (zde jen její vokalická reflexe), primárně není na Moravě, ve slovenštině, v polštině a v dolnolužické srbštině. Jednoduše řečeno, *kráva* je pouze česká a lužicko srbšská: *kruwa*, zatímco na Moravě je *krava*, na Slovensku *krava*, polsky je *krowa*. Délka za praslovanský akut je v češtině tedy sekundární. Podle staré Stangovy teorie rozpracované Kortlandtem jde o sekundární postpraslovanské prodloužení v otevřené slabice

⁴ BACHMANN, L. *Nářečí na Vysokomýtsku*, Praha: Academia, 2001.

⁵ ČJA 5 2005:195.

⁶ NEDVĚDOVÁ, M. *Kvantita samohlásek ve starší češtině*. Rkp uložen v Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AVČR. (autorovi bylo povoleno užívat tuto práci).

⁷ Mistř. - MALINA, I. *Slovník nářečí mistříckého*, Praha, 1946.; Urč. - KOPEČNÝ, F. *Nářečí Určic a okolí*. Praha, 1977.; Valaš. - KAZMÍŘ, S. *Slovník valašského nářečí*. Vsetín, 2001.; Nechv - BĚLIČ, J. *Názvoslovní obce Nechvalína u Kyjova*. Praha, 1947. SlavBuč. - GREGOR, A. *Slovník nářeční slavkovsko-bučovického*. Praha-Brno, 1959.; Keleč. - KRÁLÍK, S. *Nářečí na Kelečsku*, Praha: Academia, 1984.; Dol. - BĚLIČ, J. *Dolská nářečí na Moravě*. Praha, 1954.; Spál. - ONDŘEJ, A. *Nářečí Spálovska*. Spálov 2007.; Kalr. - SVĚŘÁK, F. *Karlovičské nářečí*. Praha:SPN, 1957., BartSlov - BARTOŠ, F. *Dialektický slovník moravský*. Praha, 1906.

⁸ STANG, Ch. *Slavonic accentuation*. Oslo: Universitetsforlaget 1957/1965.

v dvojslabičných tvarech.⁹ APb se do češtiny reflektuje buď jako předpřízvučná délka, např. v substantivu *brázda-brázd*, nebo jako krátkost v *pila-pil*. APc se kvantitativně projevuje jako krátkost, např. *brada-brad*, *voda-vod*.

Z výše uvedené analýzy plyne, že české *ryba* odráží původní krátkost. Tvary *ryba* a *rejba* jsou sekundární z hlediska kvantity, stejně jako všechny nyní dlouhé původní akutové nominativy singuláru - *kráva*, *sláma*, *sláva*, *síla* atd. Navíc substantiva, která původně patřila do jednoho akcentuačního paradigmatu, mají různou kvantitativní při současné flexi, zvláště v klíčových pádech Nsg-Gpl: *kráva-krav*, *hlína-hlín*, *slína-slín*. Slovenština má naproti tomu krátký Nsg, ale dlouhý Gpl: *krava-kráv*, *hlina-hlín*, *slina-slín*. Ze západoslovanských jazyků jsou čeština a slovenština jedinými jazyky, kde pozorujeme distribuci kvantity v paradigmatu (pokud odhlédneme od krátkých vokálů v polštině a hornolužické srbštině, které reflektují původní délky). Tyto jevy nelze vysvětlit analogií ani nepravidelným vývojem, ale individuální inovací v jednotlivých západoslovanských jazycích.

Z tohoto důvodu rozlišují tzv. paradigmatickou kvantitu. Ta je synchronní a mění se paradigmaticky při flexi. Pokud jde o tuto paradigmatickou kvantitu, Feldstein už v 70. letech navázal na dřívější Jakobsonovu hypotézu, že distribuce kvantity v západní slovanštině je podmíněna alternací vokál/nula - čili tam, kde pádové koncovky končí buď na vokál nebo na konsonant, za nímž byl původní jer.¹⁰ Feldstein interpretuje náhradní dloužení ve tvarech s jerem jako levostranný posun přízvučky. Tím ovšem nutně dochází ke kumulaci prozodických distinktivních rysů v první slabice. Podle Jakobsonovy hypotézy totiž nemůže být v jedné slabice současně distinktivní kvantita, intonace a přízvuk.¹¹ Tato nadbytečnost stimuluje změnu v prozodickém systému. Pokud jde o češtinu, např. o-kmeny APa a APb byly interpretovány jako dlouhé: *klín*, *býk*, APc jako krátké: *bok* nebo prodlouženy v závislosti na kvalitě konsonantu v kodě: *vůz*. Neboli APa kvantitativně splynulo s APb v opozici k APc. Ve slovenštině naopak APa splynulo s APc (ve prospěch krátkosti) v kontrastu k APb (které je dlouhé), proto máme *klín*, *bok* ale *býk*. U a-kmenů splynulo v češtině APa s APb. Kvantitativně byla substantiva v těchto paradigmatech interpretována jako dlouhá v kořeni (*kráva*, *brázda*) v opozici k původním substantivům v APc, která byla interpretována jako krátká (*strana*). V reakci na Halleho článek z roku 2001¹² o západoslovanské kvantitě Feldstein ukázal, že Halleho pokus vysvětlit délku v českém *brázda* (což je původní APb) a krátkost v *strana* (což je původní APc) pouze tím, že označí *brázda* jako "pretonic length" a *strana* jako "poststressing", je zcela arbitrární a navíc taková charakteristika je irelevantní v důledku výše uvedené retrakce. Jestliže začne být v první slabice přebytek distinktivních rysů, je absurdní hovořit o charakteristikách "pretonic" a "poststressing". Navíc Halle nebere vůbec v úvahu to, že se slova ze stejných akcentuačních paradigmat projevují kvantitativně různě, jako je tomu v češtině.¹³

Feldstein zavádí koncepci kvantitativních paradigmat, kde klíčové pády pro zařazení slova do daného paradigmatu jsou pro a-kmeny Nsg a Gpl, pro o-kmeny Nsg a Gsg. Všechny dvojslabičné a-kmeny a původně dvojslabičné o-kmeny je možné do těchto paradigmat zařadit právě podle klíčových pádů. Irelevantní pády jsou např. Lpl nebo Ipl, jako třeba *kravách*, *krávách*, *kravami*, *krávami*, kde dochází k alternaci kvantity ale pro zařazení slova do paradigmatu nemají vliv.

⁹ KORTLANDT, F. *Slavic accentuation. A study in relative chronology*. Lisse: Peter de Ridder Press, 1975.

¹⁰ FELDSTEIN, R. The prosodic evolution of West Slavic in the context of the neo-acute stress., *Glossa* 1975, roč. 9:1, str.63-78.; FELDSTEIN, R. On compensatory and neo-acute lengthening in the dialects of Slavic., *International Review of Slavic Linguistics* 1978, č.3, str. 355-398.

¹¹ JAKOBSON, R. Opyt fonologičeskogo podchoda k istoričeskim voprosam slavjanskoi akcentologii., *American Contributions to the 5th International Congress of Slavists.*, The Hague:Mouton, str. 153-178.

¹² HALLE, M. On accent, stress and quantity in West Slavic. *Lingua* 2001, č. 111, 791-810.

¹³ FELDSTEIN, R. Nominal prosodic paradigms and their synchronic reflexes in West Slavic., předneseno na IWoba 3, 27-29 July 2007, v tisku v Proceedings from IWoba 3 in Leiden

Feldstein rozlišuje dvě základní kvantitativní paradigmat: alternující a konstantní. Alternující paradigma má dvě varianty podle toho, zda je v nulovém tvaru délka nebo krátkost. Konstantní paradigma má buď konstantní délku nebo konstantní krátkost. Modifikací Feldsteinových kvantitativních paradigmat můžeme ukázat kvantitativní distribuci českých dvojslabičných a-kmenů (z hlediska úspornosti pouze pro standartní češtinu a pouze původní akutové akcentuační paradigma APA. Zavádím následující typy kvantitativních paradigmat:¹⁴

QPA1_(zero short) - alternující kvantitativní paradigma, Nsg je v kořeni dlouhý, nulový tvar (Gpl) je krátký: *jáma-jam, bába-bab, blána-blán, houba-hub, hrouda-hrud, kráva-krav, lípa-lip, míra-měr, moucha-much, pára-par, víra-věr, vrána-vran, sláma-slam, žába-žab, rána-ran, síla-sil, skála-skal*;

QPC1_(zero long) - konstantní kvantitativní paradigma, Nsg a Gpl je dlouhý: *bříza-bříz, hlína-hlín, hlíva-hlív, hríva-hřív, jíva-jív, kláda-klád, chrásta-chrást, láska-lásek, sláva-sláv, slíva-slív, vláha-vláh, kýta-kýt, škvára-škvár, štáva-štáv*;

QPC2_(zero short) - konstantní kvantitativní paradigma, Nsg a Gpl jsou dlouhé: *cesta-cest, hnida-hnid, klika-klik, tlapa-tlap, niva-niv, pleva-plev, pěna-pěn, piha-pih, slina-slin, straka-strak, sluka-sluk, vlna-vln, řepa-řep, ryba-ryb, střecha-střech, štika-štik, žluna-žlun*;

Distribučně nevýznamné jsou subtypy **QPC1**_(no zero) - *bouře-bouří, louže-louží, báně-bání, číše-číší, dýně-dýní*; **QPC2**_(disyllabic) - *břítva-břítev, jiskra-jisker, jízva-jizev, vydra-vyder, žatva-žatev*. Tyto kvantitativní typy mají dvojslabičné genitivy plurálu, přičemž v Nsg a Gpl pozorujeme alternaci vokál-nula. Z hlediska kvantity v kořeni je ovšem tato alternace irelevantní.¹⁵

Vidíme, že *ryba* patří do kvantitativního paradigmatu QPC2_(zero short). Důvod, proč se toto substantivum dostalo právě do tohoto kvantitativního paradigmatu, lze hledat v interakci "constraints" a ve formálním popisu tohoto jevu z hlediska teorie optimality.¹⁶ Moje řešení paradigmatické kvantity vychází ze tří koncepcí¹⁷ - antifidelity constraint (Alderete)¹⁸, McCarthyho teorie optimálních paradigmat¹⁹ návrh antioptimálních paradigmat Melissy Frazier.²⁰ "Constraints", které se účastní vzájemné interakce při tvoření výsledných tvarů, jsou:

Parse - parse all syllables by feet

¹⁴ Detailně pro české a slovenské a-kmeny a o-kmeny všech původních akcentuačních paradigmat v SUKACĚ, R.: AQOPs – a paradigmatic bridge (From accentual to quantitative and optimal paradigms in Czech). předneseno na CFG - Czech in formal grammar., Brno 12.-14. února 2009.; ponechávám originální anglické názvy.

¹⁵ Jedná se o alternace typu břit0va-břitEv0. Tyto jevy velmi dobře popisuje government phonology, viz. Scheerovu modifikaci tohoto směru v SCHEER, T. *Lateral theory of phonology. What is CVCV and why should it be?*, The Hague: Mouton de Gruyter, 2004.

¹⁶ K teorii optimality přehledně: KAGER, R. *Optimality theory*. Cambridge university press, 1999.; MCCARTHY, J.J. *Doing optimality theory*. Blackwell Publ., 2008; ARCHANGELI, D., LANGENDOEN, D.T.: *Optimality theory. An overview*. Blackwell Publ, 1997.

¹⁷ Kvůli významové přesnosti ponechávám některé definice a výrazy v angličtině.

¹⁸ Antifidelity - constraint is satisfied by an output which violates a corresponding fidelity constraint, only in O-O relation, e.g. DEP - do not insert an segment, -DEP insert an segment. viz ALDERETE, J.: *Morphologically governed accent in Optimality Theory*. Routledge 2001; ALDERETE, J. Dominance effects as Transderivational anti-fidelity. *Phonology* 2001/18, str. 201-253.

¹⁹ Vysvětluje podobnost mezi členy flektivního paradigmatu, pokud toto paradigma obsahuje pouze tvary založené na jednom lexému. Input pak tvoří kmen nebo společně sdílený lexém a kombinace tvarotvorného finálního sufixu, viz MCCARTHY, J.J.: *Optimal paradigms*. in *Paradigms in phonological theory*.(ed. Down, L.J., Hall, T.A., Raffelsiefen, R.), Oxford University Press 2005, str. 170-210.

²⁰ -OP model (antioptimální), vysvětluje anomální alternance mezi členy paradigmatu, paradigmat jsou tedy antioptimální. Důvodem antioptimality může být dominance některého morfému nebo jiná specifikace, viz FRAZIER, M.: *Accent in Proto-Indo-European athematic nouns - Antifidelity in inflectional paradigms.*, MA thesis, University of North Carolina in Chapel Hill, 2006.

NonFinality - leave the final syllable unfooted (krá).va
 GrWd=PrWd - every word contains a foot (krá).va
 Ft-Bin - feet are binary under moraic or syllable analysis (krá).va
 I-O V_{μ} - no change in from input to output

Výsledné tableau pro kvantitativní paradigma QPC2 (zero short) pak vypadá takto:

/ryba-ryb/	$OP_{zeroshort}$	$\neg OP_{zeroshort}$	$\neg OP_{zerolong}$	$OP_{zerolong}$	I-O V_{μ}	Ft-Bin
\emptyset (ry).ba-(ryb)		*	*	*		!***
(rý).ba-(rýb)	*	*	*	*	!***	
(rý).ba-(ryb)	*		*		*	*
(ry).ba-(rýb)	*	*		*	*	*

Vzájemný poměr "constraints" je:

$OP_{zeroshort} \gg \neg OP_{zeroshort} \neg OP_{zerolong}, OP_{zerolong} \gg I-O V_{\mu} \gg Ft-Bin$

Pro kvantitativní paradigma QPA1 (zero short) je pak seřazení odlišné:

$\neg OP_{zeroshort} \gg \neg OP_{zerolong}, OP_{zeroshort} OP_{zerolong} \gg I-O V_{\mu} \gg Ft-Bin.$

Výsledkem je pak kvantitativní paradigma typu *kráva-krav*. Jinou interakcí týchž "constraints" pak dostaneme kvantitativní paradigma QPA2 (zero long) *krava-kráv*, které pozorujeme ve slovenštině:

$\neg OP_{zerolong} \gg \neg OP_{zeroshort}, OP_{zeroshort} OP_{zerolong} \gg I-O V_{\mu} \gg Ft-Bin.$

Kvantitativní paradigma QPC1 (zero long), typ *hlína-hlín*, je výsledkem této interakce:

$OP_{zerolong} \gg OP_{zeroshort}, \neg OP_{zerolong}, \neg OP_{zeroshort} \gg I-O V_{\mu} \gg Ft-Bin.$

Celou distribuci kvantity dvojslabičných a-kmenů feminin v češtině, ve slovenštině (a podle všeho v celé západní slovanštině) je tedy možné vysvětlit na základě interakce šesti "constraints" v klíčových pádech Nsg a Gpl.

2. Rybář

České slovo *rybář* je anomální kvůli svému slovotvorného sufixu. Derivujeme-li konatelská substantiva od slov původního praslovanského akcentuačního paradigmatu APa, čekáme v češtině krátkost kořene i slovotvorného sufixu *-ař*: *kravař, hlnař, knihař, pluhař*, tedy i *rybař*, protože *ryba* patří do akcentuačního paradigmatu APa, stejně jako *kráva, hlína, kniha, pluh*. Český máme ovšem *rybář*, což je zcela neočekávaný tvar. Staročeské doklady zde nejsou relevantní, protože délka v sufixu není v tomto slově pravopisně doložena. Jediné, co ze staročeského *rybarz* můžeme usuzovat, je variantnost kvantity *rybář/rybař*. Vliv původního praslovanského akcentuačního paradigmatu na kvantitu v českých derivátech je nejasný, průhledné jsou pouze pravidelnější doklady ve slovinštině a srbštině/chorvatštině. Jestliže základové slovo patřilo do akcentuačního paradigmatu APa, tedy mělo akutový kořen, pak derivát má rovněž akutový kořen,²¹ s-ch. *mĭnār, krāvār, knjžār*, slovin. *kravar, cestar*,

²¹Uvádím příklady nejen od a-kmenů.

slívar. V češtině sice máme *mlynář*, *cestář*, ale už ne *kravář* a *knihář*. Totéž platí o derivátech od původních APb, kde v s-ch. máme *ljèkār*, *sèdlār*, ale česky *lékař*, *sedlář*; slovinsky *mlèkar*, *hrìbar*, ale česky *mlékař*, *hřibař*.²² S-ch. *ri̯bār* má slovinskou reflexi *ribár*, což je sice stejné, jako české *rybář*, nicméně je zřejmé, že vliv původní akcentuace je zde pouze obecný. Pokud nějaká zákonitost platí, tak většinou v jihoslovanských jazycích, nikoliv obecně v češtině jako západoslovanském jazyku. Je třeba posuzovat derivativní délku jako jev synchronně rytmický.

Problematika české rytmicity v české derivaci byla již některými autory studována (Bethin 2003, 2003a, Scheer 2001, 2003, 2004²³). Ukázalo se, že moderní čeština vykazuje pravidelnou distribuci kvantity v dvojslabičné doméně, a to v určitých slovotvorných kategoriích. Jsou to například nomina agentis: *mléko*-[*mlékař*]²⁴, *mlýn*-[*mlynář*], hypokoristika: *Kateřina*-[*Káťa*]-[*Katka*]²⁵, přefigovaná deverbální substantiva: *příplatit*-[*přípla*]*tek*, *nahodit*-[*náho*]*da*. Kvantita v dvojslabičné metrické stopě musí být maximálně třímorová, její distribuce se pohybuje v dvojslabičné doméně ($\sigma_{\mu\mu}\sigma_{\mu}$), ($\sigma_{\mu}\sigma_{\mu}$) nebo ($\sigma_{\mu}\sigma_{\mu\mu}$).²⁶ Pokud jde o konatelská substantiva se sufixem *-ař/ář*, moderní čeština vykazuje tendenci k asymetričnosti kvantity, kde kvantita jedné slabiky není určována kvantitou slabiky sousední. Jde především o dvojslabičné tvary, v nichž je v současné době generalizován krátký sufix *-ař*, a to bez ohledu na kvantitu kořene: *výška*-*výškař*, *DOS*-*dosař*, *sít*-*sítař*, *véčko*-*véčkař*, *droga*-*drogař*, *data*-*datař* apod. Původní podmínka "dlouhá/krátká kořenová slabika+ *-ař*, krátká kořenová slabika+*ář* se změnila v preferovanou podmínku *-ař* + dlouhá/krátká slabika. Důležitá tedy již není kvantita kořene, ale kvantita sufixu. Dvojslabičná doména ovšem zůstává funkční, není preferován struktura ($\sigma_{\mu}\sigma_{\mu\mu}$) a pochopitelně nikdy není ($\sigma_{\mu\mu}\sigma_{\mu\mu}$), tedy ***dosař*, ***výškař*, ***véčkař*, ***datař*. Asymetričnost kvantity v konatelských substantivech na *-ař/ář* je vidět již ve staročeštině - *kostkář*, *hvězdář*, *neckář* ($\sigma_{\mu}\sigma_{\mu\mu}$); *blanař*, *knihář*, *skotař* ($\sigma_{\mu}\sigma_{\mu}$); *básnař*, *cínař*, *vladař* ($\sigma_{\mu\mu}\sigma_{\mu}$).²⁷ Jiné typy derivátů ovšem vykazují zcela pravidelnou distribuci kvantity v dvojslabičné doméně: [*kovář*]-*ko*[*vařík*], [*kramář*]-*kra*[*mařík*], [*rybář*]-*ry*[*bařík*], [*křížmař*]-*kříž*[*mařík*], [*hřebík*]-*hřě*[*bikař*], [*nožík*]-*no*[*žikař*], [*rybník*]-*ryb*[*nikář*], [*perník*]-*per*[*nikář*], [*řěbřík*]-*řěb*[*řikař*]; také u deverbativ *-anie/ánie*: *dělati*-[*dělá*]*nie*, *konati*-[*koná*]*nie*: ($\sigma_{\mu\mu}\sigma_{\mu}$)*nie*, *dávati*-[*dáva*]*nie*, *lámati*-[*láma*]*nie*: ($\sigma_{\mu\mu}\sigma_{\mu}$)*nie*.²⁸ Moderní čeština již v těchto tvarech doménu nemá - *hřebíkař*, *nožíkař*, *rybníkař*, *dávání*, *lámání*. Nicméně střídání délky v dvojslabičné doméně je popsáno z některých moravských dialektů - *kázání*, *klekání*, *kašlaní* (BARTOŠ 1886:8, 61). Rovněž ČJA 5 zachycuje tvar *kázání* na celé Moravě a SVC

²² Analýza reflexe praslovanských derivátů na **-ārjъ* viz DYBO (1981:176-178.); analýza slovinského materiálu v ŠEKLI (2004)..

²³ SCHEER, T. The Rhythmic law in Czech: Vowel-final Prefixes. *Current Issues in Formal Slavic Linguistics*. ed. Zybatow, G. et al, Peter Lang Verlag: Frankfurt a. Main, 2001, str. 37-48.; SCHEER, T. The key to Czech Vowel Length: Templates. *Investigations into Formal Slavic Linguistics*., ed. Kosta, P. et al, Peter Lang Verlag: Frankfurt a. Main, 2003, str. 97-118.; SCHEER, T. O samohláskové délce při derivaci v češtině. *Čeština - univerzálie a specifiká 5*, ed. Hladká, Z., Karlík, P., Praha:NLN, 2004, str. 224-239.

²⁴ Závorky označují doménu v konkrétním slově, v obecném popisu ponechávám standardní označování kulatými závorkami.

²⁵ BETHIN (2003, 2003a). Kořenová krátkost v *Katka* na rozdíl od délky v *Káťa* je v důsledku efektu zavřené slabiky, kdy konsonant v kodě přispívá k celkové "váze" slabiky a celá slabika *kat-* je brána jako dlouhá. Efekt zavřené slabiky (closed syllable effect) není ovšem přítomen u všech derivátů. Je zřejmé, že právě u hypokoristik je tento "constraint" příznakový.

²⁶ BETHIN (2003)

²⁷ Staročeskou kvantitu, se kterou zde pracuji, považuji za rekonstruovanou. Metodologie určování staročeské kvantity viz NED - NEDVĚDOVÁ, M.: *Kvantita samohlásek ve starší češtině*. Rkp uložen v Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AVČR. (autorovi bylo povoleno užívat a citovat tuto práci).

²⁸ Délka *-a/-á-* v sufixu *-anie* závisí na kořenové kvantitě původního slovesa. Slabika *-nie-* vyvolává dvojslabičnou doménu, ale nemá vliv na distribuci kvantity uvnitř této domény. Stejně tak na distribuci kvantity v doméně nemají vliv prefixy: *navracovati*-*navracování*, *promlívati*-*promlívání* (bliže viz SUKAČ 2009).

oblasti včetně reflexe původní kořenové délky a krátkosti v následující slabice ve slezském *kozani*.

Uvedený stručný přehled vede k závěru, že tvary staročeské/novočeské tvary *ryba-rybář-rybařík*, staročeské *perník-perníkář* a rozdíl v kvantitě typu *dávanie/dělánie* ukazují na pravidelnou distribuci kvantity v dvojslabičné doméně některých derivátů. Kvantita v celé doméně nesmí přesáhnout tři móry. Moderní čeština ukazuje zbytky této pravidelnosti buď v asymetričnosti distribuce kvantity v *-ař/ář* substantivech, případně úplné ztráty domény v deverbativech typu *dávání*. Co je však zcela zřejmé, je rytmicita. Pokud srovnáme podobné jevy se slovenštinou, zjistíme podobné principy distribuce kvantity jako ve staročestíně: *drôt-drotár, stôl-stolár, krúžok-krúžkar, párky-párkar, lúka-lúkar*²⁹, *čítať- čítanie, konať - konanie*. Pozorujeme také posun domény při derivaci - *cukrik - cukrikár, gombík - gombikár, košík-košíkár, perník-perníkár*. Rozdíl mezi českým *ryba-[rybář]-ry[bařík]* a slovenským *ryba-[rybár]-ry[bárik]* tedy není naprosto žádný, jedná se o stejný princip - distribuci délky v dvojslabičné, maximálně třímórové doméně. Pouze výsledek je jiný, v češtině je to koncový sufix, který je dominantní a vyvolává doménu, ve slovenštině je dominantní nekoncová slabika. Pokud chceme tyto jevy souhrnně nazvat "rytmický zákon", jak je tradičně popisován ve slovenštině³⁰, musíme nutně přijmout fakt, že zbytky rytmického zákona nacházíme také v češtině, a to již od nejstarších dob. Zbytky dvojslabičné domény pozorujeme i ve staropolštině: *lekarz, piekarz, lichviarz*, ovšem už i ztrátu domény v *lékárze, piekárze*.³¹ Hornolužickosrbské *kruwař* dokazuje, že rytmický zákon nebo přinejmenším tendenci k rytmicitě je nutné vztáhnout na celou západní slovanštinu. Je zcela absurdní, aby z celého západoslovanského teritoria jen slovenština, a to ještě pouze její centrální část, vykazovala rytmický zákon. Navíc, Šekliho analýza slovinského materiálu ukazuje, že stejná rytmicita v dvojslabičné doméně je přítomna i v jihoslovanských jazycích, např. slovin. [*krávar*], [*konjár*], [*pečár*], srbsky/chorvatsky [*kràvār*], [*kònjār*], [*pèčār*].³² Rytmicita je tedy obecněslovanský jev, jejíž projevy pozorujeme v různé míře v jednotlivých slovanských jazycích.³³

Závěr

Z výše uvedených analýz plyne, že v češtině je u substantiv možné rozlišovat dvojí funkční kvantitu - paradigmatickou a derivační. Paradigmatická kvantita závisí na klíčových pádech, derivativní kvantita je v češtině neparadigmatická, ale její distribuce závisí na dvojslabičné, maximálně třímórové doméně. Tato doména je ovšem pravidelná pouze u určitých slovo tvorných kategorií a pouze na určité synchronní úrovni. Nicméně, ryba a její rybář si rozhodně rozumí, alespoň kvantitativně.

Literatura:

BARTOŠ, F. *Dialektologie moravská I, II.*, Brno.1886, 1895.

BETHIN, C.Y. *Slavic Prosody. Language change and phonological theory*. Cambridge university press, 1998.

²⁹ Diskuse slovenských lingvistů o tom, zda podle úzu kodifikovat např. *krúžkar/krúžkár* atd. svědčí pouze o tom, že povědomí mluvčích o dvojslabičné doméně začíná pomíjet, dochází v ní jednak k asymetričnosti distribuce kvantity a následné ztrátě celé domény.

³⁰ Slovenská derivativní délka je také proměnlivá v paradigmatu, na rozdíl od češtiny. To ovšem dokazuje přítomnost dvojslabičné maximálně třímórové domény také při flexi. V češtině pozorujeme tendenci k doméně ve flexi v Lpl a-kmenů (kravách-krávách, kravami-krávami).

³¹ DUNAJ, B. *Wzdluzenie zastępcze w języku polskim*. Kraków 1966, str.22.

³² ŠEKLI 2004.

³³ Rytmicita v češtině byla již formálně popsána pomocí teorie optimality, a to na příkladu hypokoristik (Bethin 2003), částečně také Bethin (2002). Autor tohoto článku pracuje na podrobnější analýze derivátů celém západoslovanském kontextu.

- BETHIN, C.Y. (1998a). The bisyllabic norm of late Common Slavic prosody., *American contributions to The twelfth international congress of Slavists, Cracow, August-September 1998, Literature.Linguistics.Poetics*. eds Maguire, R.A., Timberlake A. , Slavica Publ. 1998, str. 271-283.
- BETHIN, C.Y. Czech stress in the context of West Slavic., in Janda, L.A. et al (eds): *Where one's tongue rules well: A festschrift for Charles. E. Townsend.*, Indiana Slavic studies 13, 2002, str. 75-90.
- BETHIN, C.Y. (2003). Metrical Quantity in Czech: Evidence from Hypocoristics. *Formal Approaches to Slavic Linguistics 11: The Amherst Meeting.*, ed. Browne W. et al, Ann Arbor: Michigan Slavic Materials. 2003, str. 63-82.
- BETHIN, C.Y. (2003a). Prosodic effects in Czech morphology., *American contributions to The thirteenth international congress of Slavists, Ljubljana 2003*, eds. Maquire, R.; Timberlake, A., Slavica Publ., 2003. str. 9-22.
- ČJA 5 - *Český jazykový atlas 5*. Praha, Academia 2005
- DYBO, V.A. *Slavjanskaja akcentologija*. Moskva:Nauka, 1981.
- KORTLANDT, F.(1975): *Slavic accentuation: A study in relative chronology.*, Lisse:The Peter de Ridder Press., 1975.
- SUKAČ, R.: Old Czech rhythmic law., Proceedings from IWoBA 4, Scheibbs 2.-4.Juli 2008., Frankfurt a.Main: Peter Lang Verlag 2009.
- SUKAČ, R. AQOPs – a paradigmatic bridge (From accentual to quantitative and optimal paradigms in Czech)., předneseno na CFG - Czech in formal grammar., Brno 12.-14. února 2009.
- ŠEKLI, M. Naglas izsamostalniških izpeljank s priponskim obrazilom *-ar(j)* v (knjižni) slovenščini., *Jezikoslovni zapiski* 2004, 10/2, str. 47-72.

Summary

Czech length in substantives can be classified either as a paradigmatic one or a derivative one. Paradigmatic length can be observed in certain key cases in paradigms and those cases are responsible for putting a substantive into quantitative paradigm. Paradigmatic length concerns mainly nederivates. On the other hand, derivates possess quantitative pattern that is realised within disyllabic maximally threemoraic domain. It depends on a kind of derivation whether the domain is fully or partially realised or is even absent.

Key words:

intonation, quantity, paradigm, length, derivation, OT

Kontaktní adresa:

Mgr. Ing. Roman Sukač, Ústav bohemistiky a knihovnictví, Filozoficko-přírodovědecká fakulta, Slezská univerzita v Opavě, Masarykova 37, 746 01 Opava, tel. 553684419, roman.sukac@fpf.slu.cz

